

Kovács András: A pécsi szőlőművesség történeti néprajza – a tervezett kritikai kiadás módszertana

GÁBOR OLIVÉR

régész, főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum
e-mail: gabor.oliver@jpm.hu

IVÁNYI EMESE

borszakértő, marketing és közönségkapcsolati főosztályvezető,
Janus Pannonius Múzeum
e-mail: ivanyi.emese@jpm.hu

KRAFT JÁNOS

geológus, Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat

KURUCZ RÉKA

néprajzkutató, muzeológus, Janus Pannonius Múzeum
e-mail: kurucz.reka@jpm.hu

PÁSZTOR ANDREA

történész, főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum
e-mail: pasztor.andrea@jpm.hu

KIVONAT: Kovács András 1965-ben írta meg *A pécsi szőlőművesség történeti néprajza* c. disszertációját. Ebben a műben ma már pótolhatatlan mennyiségű információ van összegyűjtve a város egy elfeledett korszakáról, amikor a Mecsek még egyike volt az ország három legfontosabb borvidékének, és amikor a szőlő meg a bor szinte a legfontosabb megélhetési forrást jelentette itt. A disszertáció nagy részét kitevő 18–19. századi pécsi soknemzetiségű szőlész és borász világ újrafelfedezése azonban sokrétű geológiai, régészeti, újkortörténeti, néprajzi és borászati szempontú magyarázatot igényel. E kritériumokat szem előtt tartva szándékozunk aktualizálni és közreadni Kovács András egykori dolgozatát. Ezt a tervezett munkát mutatjuk be a jelen cikkben, nem elfeledve azt a tényt, hogy a világ második legöregebb szőlőtőkéje éppen Pécsen maradt fenn.

KULCSSZAVAK: Kovács András, szőlő, bor, Pécs

András Kovács: Historical Ethnography of the Viticulture in Pécs – Methodology of the Planned Critical Edition

SUMMARY: András Kovács wrote his dissertation *A Historical Ethnography of Pécs Viticulture* in 1965. This work now contains an irreplaceable amount of information about a forgotten era of the city, when the Mecsek was still one of the three most

important wine regions of Hungary, and when grapes and wine were almost the most important source of livelihood here. However, the rediscovery of the multinational world of Pécs's 18th–19th century winegrowers and winemakers, which makes up a large part of the dissertation, requires a multifaceted explanation from geological, archaeological, modern historical, ethnographic and oenological perspectives. Keeping these criteria in mind, we intend to update and publish András Kovács's former thesis. We present this planned work in this article, not forgetting the fact that the world's second oldest vine stock has survived precisely in Pécs.

KEYWORDS: András Kovács, grapes, vine, Pécs

Bevezető

Dr. Kovács András (1922–1994) korábban ki nem adott disszertációja, *A pécsi szőlőművelés történeti néprajza* (Szeged, 1965) leírja a pécsi szőlők és borok történetét. Olyan munka, melyet kár a feledés homályában hagyni, s amely megérdemli, hogy közismertté váljon a pécsiek előtt. A dolgozat tudományos hivatkozásokkal megadott adatai közt sok, ma már hozzáférhetetlen információt őrzött meg számunkra a témáról. Éppen ezért leszármazottaival egyetértésben úgy határoztunk, hogy egy kritikai kiadás keretében a nagyközönség számára elérhetővé tesszük a disszertációt. Ebben a cikkben pedig beharangozzuk e kiadás szándékát, és leírjuk tervezett módszereit, valamint köszönetet kívánunk mondani Nagy Juditnak, hogy felhívta figyelmünket e kéziratra. Kovács András polihisztor tudását mutatja, hogy ehhez a munkához öt különböző szakma képviselőinek kell összefognia: geológus, régész, történész, etnográfus, és borszakértő.

Pécs és Baranya történetében a szőlőművelés és bortermelés nagyon nagy szerepet játszott. Kisebb szünetektől eltekintve az őskortól máig jelen volt a borkészítés a területen. A történeti Baranya területéről például négy itt termesztett római szőlőfajta nevét is ismerjük. Helyi borkészítés tekintetében azonban a csúcspontot kétségtelenül a török hódoltság utáni újjáépítés és virágzás évszázadai jelentették (18–19. század). Bár a város 1780-ig püspöki fennhatóság alatt állt, az egyház és a polgárság közt ekkor tapasztalható versengés Kovács András tanúsága szerint (148. o.) egyenesen olyan „édeni” állapotokhoz vezetett, hogy a városban minden 14. ház borkimérés volt.

A szabad királyi városá válás után tovább virágzott a pécsi borkultúra, amely a szőlőterületek folyamatos bővülésével a város közvetlen környezetének tájalakító tényezőjévé vált. A mecseki szőlőtermő terület az ország három legfontosabb borvidéke közé tartozott. Még Bécsbe is kerültek mecseki borok. Kovács András kézírata részben megőrizte ezen régi borok emlékét és neveit, melyek között keveredtek a balkáni és nyugati eredetű, valamint helyi nemesítésű szőlőfajták borai. Mindezen virágzás azonban csak az európai szőlők 60%-át elpusztító szőlőtetű (*filoxéra*) megjelenéséig tartott. A fertőzés Pécssett nyugat felől (Patacs, Ürög) terjedt kelet felé (Meszes, Pécsbánya), és mindenféleképpen megpróbálkoztak ellene, amit Kovács András részletesen le is írt (176–198. o.): fegyveresekkel őrizték a fertőzött területeket, irtották a fertőzött töveket, városi filoxéra bizottságot hoztak létre, drága új szőlőket telepítettek, illetve szénkénnel kezelték a talajt. Végül két módszer bizonyult leginkább használhatónak. A szőlő mellé telepített kender kilúgozta a talajt, illetve az Amerikából behozott direkt termő vesz-

szők ellenálltak a filoxérának. Ez utóbbiak telepítéséhez, illetve az amerikai alannyal készült oltványok készítéséhez díjmentes oktatást és oltást szerveztek pécsi szőlősgazdák részére, sőt újtelepítési hitelt is biztosítottak számukra. A bosnyák gazdák azonban ellenálltak a változtatásnak, a szegényebb gazdák más növényeket kezdtek termesztetni, Olaszországból pedig bejött a sok olcsó bor.

Így ért véget a pécsi bor két évszázados nagy korszaka az 1880-as évek végére. Ám, maga a város nem tűnt el. Ahogy korábban több mint ezer éven át képes volt változni, úgy a 19. század végére is alkalmazkodott az új kor kihívásaihoz. Ettől kezdve kimondottan a fejlődésnek indult ipar emelte tovább Pécs rangját (Dunagőzhajózási Társaság – DGT, Kesztyűgyár, Zsolnay gyár, Pezsgőgyár, stb.). A szőlőkultúra nyomai azonban ma is látszanak a modern városképben. Ahogy egykor a szőlő ideális termőhelye 300–350 m tengerszintmagasságig ért el, úgy ma a város is csak addig kúszik fel a Mecsekre. A régi présházak helyén ma már lakóházak, sőt villák állnak, ám a város nem nőtt túl az erdőtől egykor elhódított szőlőbirtokok határán. Mivel ezeket a telkeket fokozatosan beépítették, a mai város jelentős része az egykori szőlőhegyen terül el.

1. *Dr. Kovács András élete és munkássága*¹

Kovács András 1922. év május 31-én született Magyarországon. Családjá szerény anyagi körülmények között élt, mivel a családfenntartó édesapát hadifogságok miatt hosszú évekig nélkülözniük kellett. Helytörténeti érdeklődése már fiatalon megmutatkozott, jó képességei és szorgalma miatt kiemelték, a helyi pap és a tanító összefogásával, valamint az egyház anyagi támogatásával továbbtanulhatott. Tanítóképzőt végzett és pályája kezdetén kántor-tanítóként dolgozott, később magyar-történelem szakos tanári diplomát szerzett Pécsen. Még kántor-tanítóként Pellérdén ismerkedett meg feleségével, a nála öt évvel fiatalabb Révész Máriaival, aki egy helyi nagygazda lánya volt. A sok gyermek közül családja őt taníttatta, sőt apácának szánták, ám végül vőlegénye miatt otthagya a pécsi Miasszonyunk nőzárdát. Közös életük kezdetét a második világháború nehezítette, mivel Kovács András katonai szolgálatot teljesített, hadifogságba került, sőt a berlini kórházból pizsamában menekülve élte meg a város 1945-ös ostromát. Feleségével 1947-ben kötött házasságot, 1957-ben született meg Orsolya nevű gyermekük. Kovács András élete végéig Pécsen élt, magyart és történelmet oktatott a Rét utca 10. szám alatt található, sok névváltoztatást és összevonást megélt pécsi kereskedelmi középiskolában, mely akkor már Zrínyi Miklós nevét viselte.² A tanítás mellett minden fennmaradó szabadidejét hobbijának szentelte, helytörténeti kutatásokat folytatott a pécsi levéltárakat bújva. Számos helytörténeti monográfiát és tanulmányt írt Baranya megye településeiről, melyek közt Pécs jelentős szerepet kapott. Kéziratban ránk maradt doktori disszertációja is a pécsi emberek és a szőlő sok évszázados kapcsolatát mutatja be, *A pécsi szőlőművesség történeti néprajza* címmel. Bár, ahogy a munka előlapjából is kiderül, „*a dolgozat a szegedi Bölcsésztudományi Kar Néprajzi Intézetében Dr. Bálint Sándor tanszékvezető egyetemi tanár irányításával készült*”, végül a szegedi egyetemen 1964-től oktató Ferenczi Imre koordinálása alatt védte meg, mivel

¹ Köszönjük Czirják Jánosné Kovács Orsolya Lillának, hogy emlékeit megosztotta velünk, valamint a családi archívumban őrzött fotókat, dokumentumokat, kéziratokat rendelkezésünkre bocsátotta!

² 1955–67 között Zrínyi Miklós Kereskedelmi Tagozatú Közgazdasági Technikum, 1967–91 között Zrínyi Miklós Kereskedelmi Szakközépiskola. Az iskola történetéről bővebben lásd: <https://www.szakkepzesbaranya.hu/intezmenyeink/4>

Bálint Sándort politikai okok miatt eltávolították pozíciójából. Minderre lánya így emlékezik: „Bálint Sándornál sajnos nem tudta befejezni a doktorátusát, mert akkor Bálint Sándort nagyon kikezdték politikailag. (...) – egyébként nagyon sokszor volt nálunk (...), apámat nagyon szerette, meg ő is nagyon őt –, és akkor ő adta át a Ferenczi Imrének, hogy fejezze be, amit nála kezdett.” Kovács András 1965-ben szerezte meg a szegedi József Attila Tudományegyetemen (1962–1999) doktori fokozatát. Kutatásai során együttműködött a pécsi Janus Pannonius Múzeum kollégáival is, leánya emlékei szerint rendszer látogató volt a Régészeti Osztályon, ahová őt gyermekként olyankor magával vitte, ahogy a pécsi szőlőhegyre is.

Pécs városától méltatlanul kevés elismerést kapott. Ugyanakkor számos néprajzi és/vagy helytörténeti témájú kéziratot adott be a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottságának pályázataira, amelyeken gyakran I. helyezést ért el.³ Egyik legsikeresebb kezdeményezése a siklói várhoz köthető. 1954-ben ő hívta fel elsőként a figyelmet az akkor igen romos állapotban lévő vár megmentésének fontosságára a Dunántúli Naplóban megjelent cikkével.⁴ Ez az írása Erdős Zoltán elemzése szerint is jelentős lépés volt a vár megmentésének folyamatában, igaz a *Tenkes kapitánya* című filmsorozat vetítése mindennél meghatározóbban járult hozzá Siklós és így a vár turisztikai vonzerejéhez.⁵ Nem véletlen tehát, hogy helytörténeti tevékenységéért 1970-ben Őrsi Ferencsel, a filmsorozat alapjául szolgáló regény szerzőjével, egyszerre kapta meg a Siklós díszpolgára kitüntető címet. Kovács András 1994-ben hunyt el Pécsen.

2. Geológiai szempontú észrevételek a disszertációval kapcsolatban

Korának természetföldrajzi szempontjai alapján készült, igencsak szerteágazó, sok szakterületet is részletezően érintő munka. Szóhasználatában visszaköszönnek olyan egyedi szakkifejezések is, amelyek akkoriban teljesen elfogadottak voltak, de napjainkban már nem igazán használatosak, és sokak számára akár ismeretlenek is tűnhetnek. A szerző több – napjainkra már határozottan elkülönült – szakág akkori eredményeit próbálta összefoglalóan bemutatni, helyenként részletezni és természetesen néha értékelni. Ennek okán a geológia egyik napjainkra teljesen önállósult részét jelentő rétegtani (sztratigráfiai) áttekintés néhány érdekes pécsi gazdaságföldrajzi vonatkozású ismertetést is tartalmaz. A kézirat lezárása utáni évtizedekben a geológia úgy vált nemzetközivé, hogy nemcsak új szakszavai születtek meg, hanem egyes kifejezései is határozottan módosultak. Későbbiekben a Nemzetközi Rétegtani Bizottság (*International Commission on Stratigraphy*) megalakulásával megvalósult a geológiában is a globális szabványok alkalmazása. Így megalapozottan átértékelésre kerültek az egyes földtörténeti korok, a korszámítások és az egyes korokra jellemző folyamatok. Az utóbbi évtizedekben véglegesen elkülönültek – a geológia újabb szakágait is megalkotva – a szilárd kőzettér és az abban megvalósult vagy napjainkban is zajló folyamatok. Egy sajtószerű geológiai szakiránnyá vált a szerkezeti földtan, amelynek bimbózó korszaka valójában a kézirat készítésének ideje volt. A jelentős változások magukkal hozták az egyes geológiai korok határvonalainak módosulását és azon nevezéktani változta-

³ Például: KOVÁCS 1980; KOVÁCS 1984.

⁴ KOVÁCS 1954, 4.

⁵ ERDŐS 2023, 78.

tásokat, amelyekről a szerzőnek még nem lehetett tudomása. A globális változtatások maradandó eredményének tekinthető, hogy a szerző által többször emlegetett werfeni emelet (mint a Magyarországon korábbi geológiai korbeosztás egyik önállóan tekintett egysége) is szinte teljesen elfeledésre került. Mégis értékes a munka, hiszen határozottan kihangsúlyozza a „werfeni laporkő” helyi jelentőségét, amely méltán bővíti Pécs városának egyedi geológiai adottságainak ismeretét, hiszen a földtani viszonyokhoz is hűen alkalmazkodott az egykori város szőlőinek területi kiterjedése.

A disszertáció lábjegyzeteiben gyakran olyan személyekre történő hivatkozások is találhatók, akik az akkori időszakban nemcsak jelentős helyi ismertséggel bírtak, hiszen némelyikük nemzetközi szaktekintélyként volt közismert. A lábjegyzetekből és a bibliográfiai felsorolásból az is kikövetkeztethető, hogy a szerző igyekezett minden rendelkezésére álló akkori, általa olvasott, vagy más úton megszerzett, avagy csak ismerősöktől, akár barátoktól megszerezhető – vagy csak szóbeszéd módján terjedő – információt egybegyűrní. Így nem lehet véletlennek tekinteni, hogy nemcsak a számára hozzáférhető geológiai szakirodalomra, hanem akár a napi sajtóban megjelent információkra is támaszkodott.

A csatolt vagy szövegközi ábrák az akkori – és a műben közölt – ismereteket, azok áttekintését és – inkább laikusoknak szóló – magyarázatát biztosítják. Nem róható fel a szerzőnek, ha némelyik mellékleten olyan geológiai határvonal van, amelynek helyzete napjainkban már önkényesnek tűnik, vagy olyan kijelentése került rögzítésre, amely a későbbiekben jelentős mértékkel módosult, hiszen a munkájának nem a földtani ismertetés volt az elsődleges célja. Így a „Domborzat” c. fejezetbe elhelyezett „Víz-földtani térképvázlat” tartalmának javítása, valamint a pécsi szőlőterületek vízföldtani viszonyainak aktualizálása sem lehetett akkor külön feladat, hiszen azok pontosítására vonatkozóan csak évekkel később – mások által – került sor.

A teljes mű tartalma alapján viszont jól kirajzolódik a város azon geológiai egyedisége, hogy szinte az egész történelmi városmagja alatt olyan homogénnek tekintett és kézi szerszámokkal már könnyen fejthető kőzettér található (nevezetesen: pannóniai homok), amely a helyi bortároláshoz – a pincék célzatos létesítéséhez – elengedhetetlenül szükséges volt azon kívül, hogy a terepszint alatti terek kialakítása Pécssett nem mindig volt azonos irányba tartó.

3. Régészeti szempontú észrevételek a disszertációval kapcsolatban

Régi források szóltak Pécs és környéke szőlőinek gazdagságáról. Kovács András disszertációja elején idézte is többek közt a 16. században élt udvari hivatalnok Dzselaáza Musztafát (p. 20.), és 19. századi pécsi plébános Haas Mihályt (p. 21.), akik személyes korabeli tapasztalataikat hagyták ránk e témában. Ám szerencsére, a pécsi szőlészet és borászat történetének tárgyi emlékei is fennmaradtak, amik nyomán a szerző igyekezett felsorolni az 1965-ig előkerült régészeti lelőhelyeket. Ezen információk egy része pedig kincseket rejt a mai régész számára, másik része viszont inkább helytelen információkon alapul. A kritikai kiadás jegyzeteiben igyekszünk e megadott régészeti emlékek rövid mai értékelését is megadni, míg itt csupán néhány példát mutatunk be.

Helytelen állítás például, hogy a szőlő a rómaiakkal jelent volna meg Magyarországon (p. 77.). Egyrészt a vadszőlő őshonos nálunk,⁶ másrészt pedig tudjuk, hogy a világ

⁶ GYULAY et al. 2012.

legkorábbi szőlőültetvényei akár 8500 évesek is lehetnek (*Shulaveris Gora*, Grúzia⁷). Nálunk pedig a késő bronzkori településekről (Kr. e. 2. évezred vége) kerültek elő a legkorábbi elszenesedett szőlőmagok⁸). Továbbá Baranyában a szajki ásatásokról származó borkínáló oinochoe edénykészlet bizonyítja, hogy a koravaskor végén (Kr. e. 5. század, *Hallstatt* időszak) már kultúrája is volt a borfogyasztásnak.⁹

A népvándorlás korában (Kr. u. 5–10. század) a szőlőművelés valóban le hanyatlott a Kárpát-medencében (p. 93.). Ugyanakkor tudjuk, hogy az avarok a 8. században már földet műveltek, övvereteiken előfordul a szőlőábrázolás, és a kereszténység is jelen volt náluk (ld. 6–7. századi Keszthelyi kultúra, illetve a 9. századi avar kagánok nevei: Theodor, Ábrahám és Izsák). Márpedig ahol kereszténység van, ott bornak is kell lennie, legalábbis az eucharistia okán.

Árpád-kori adatokat is közöl a baranyai szőlőművelésről. Kr. u. 890-ben szőlői voltak itt a salzburgi érsekségnek,¹⁰ a pécsváradi apátság 1015. évi alapítólevele 110 szőlőtelket említ (*vinitores*),¹¹ Bertalan püspök 1225-ben 2 szőlőt vett Pécs határában, Pál püspök idején (1279–1302) a pécsi körmenet a Boldogságos Szűz szőlőjéből (Kálvária-domb?) vonult le a városba.¹² Kovács András disszertációja természetesen még folytatja az adatok sorolását az egész középkor, sőt török kor tekintetében.

A műben a pécsi belváros alatti pincerendszerekkel kapcsolatban néhány korrigálni való állítás (p. 273.). A középkorban itt csak föld- és kőpincék épültek, ezekből pedig nem alakult ki földalatti „útvesztő”. A mai téglalobozatos nagy alagútrendszer kialakulásában a hódoltság után, de főleg a 19. században jöttek létre az egymásba érő pincékből,¹³ amelyek szorosan kapcsolódtak a szőlőműveléshez, mint akkoriban meghatározóvá vált pécsi („tűke”) iparághoz. Az akkori lendületesség és tárolóképes helyként többszintes, homokba vájt pincereteket eredményezett.

Még egy értékes régészeti adatról kell szólni. A 360. oldalon említés van a Rókus-dombon állt római kori villáról, melynek megmaradt alapjaira valamelyik pécsi püspök hombárépületet építtetett. A baranyai római kori villák hosszú évek ásatásai után összeállított katalógusában eddig ez a villa nem szerepelt. A disszertáció adatai alapján azonban tovább lehet nyomozni utána,¹⁴ még akkor is, ha a terület már beépített.

Összegezve, Kovács András a pécsi és baranyai szőlészeti régészeti korú nyomaira is kitért. Az olyan fontosabb emlékeket pedig – mint például a baáni római sírkő, vagy a fennmaradt borospincék – részletesen le is írta.

4. Újkortörténeti szempontú észrevételek a disszertációval kapcsolatban

Kovács András *A pécsi szőlőművelés történeti néprajza* című disszertációjának kritikai kiadása a pécsi várostörténetírás fontos, eddig kiadatlan gazdaság- és társadalomtörténeti forrásának közzétételét jelenti. A munka jelentősége abban áll, hogy a szerző

⁷ MCGOVERN et al. 2017.

⁸ FACSAR – JEREM 1985.

⁹ GÁBOR 2009.

¹⁰ GYÖRFFY 1963, 359.

¹¹ DHA 1. 67–68; GÁLLOS – GÁLLOS 1975, 21.

¹² GYÖRFFY 1963, 362.

¹³ KASZÁS – GÁBOR 2011.

¹⁴ SOMOGYI 1964, 5.

a néprajzi gyűjtést a levéltári forráskutatással ötvözve rögzítette egy letűnt korszak – a filoxéravész előtti „aranykor” és az azt követő polgári átalakulás – lenyomatait. A kritikai kiadás újkortörténeti fejezeteinek gondozása során célunk nem csupán a szöveg filológiai pontosságú közlése, hanem a szerző 1960-as évekbeli megállapításainak modern történettudományi kontextusba helyezése, az elmúlt fél évszázad kutatási eredményeinek tükrében.

A metodológiai munka során a történeti fejezetek (különösen *A török kiűzésétől Pécs szabad királyi rangra emelkedéséig*, a *Szőlőtermelés a polgári korszakban* és *A pécsi szőlőműves társadalom* című egységek) elemzésére fókuszálunk. Az alábbiakban összegezzük azokat a kutatási irányokat, amelyek terveink szerint a kritikai kiadás jegyzetapparátusának gerincét alkotják.

4.1. Demográfiai rétegződés és etnikai munkamegosztás (1686–1800)

A disszertáció egyik legértékesebb vonulata a hódoltság utáni Pécs etnikai sokszínűségének és a szőlőművelés kölcsönhatásának bemutatása. Módszertani szempontból kiemelt feladatunk a szerző terminológiájának pontosítása. Kovács András a korabeli forrásokat követve gyakran használja a „bosnyák” és „rác” kifejezéseket, amelyek a 17–18. századi szóhasználatban felekezeti és etnikai kategóriákat is takartak. A kritikai jegyzetekben a modern történeti demográfia eredményeire támaszkodva pontosítjuk a katolikus horvát (bosnyák) és az ortodox szerb (rác), valamint a német telepesek szerepét.

A szöveggondozás során külön figyelmet fordítunk az „etnikai munkamegosztás” technológiai vetületeire: a balkáni eredetű vörösbor-kultúra, a speciális tárolási módok (*heveng*) és a bosnyák lakosság kapcsolatára, illetve a német betelepülők szerepére a minőségi fehérbor-termelés és a racionálisabb, piacorientált gazdálkodás meghonosításában. Célunk bemutatni, hogyan vált a szőlőhegy a különböző kultúrák integrációjának színterévé, és miként vált a szőlőbirtoklás a „tüke” identitás részévé.

4.2. A „gyáralapító tényező” gazdaságtörténeti hitelesítése

A disszertáció *A pécsi szőlőműves társadalom* című fejezetében Kovács András egy kivételes gazdaságtörténeti tézist fogalmaz meg: a szőlő és a bor szerepét a pécsi nagyipar kialakulásában. A szerző meglátása szerint a 19. századi pécsi polgárosodás és tőkefelhalmozás egyik alapvető forrása a szőlőbirtok és a borkereskedelem volt.

A kritikai kiadás feladata ezen a ponton a cégtörténeti vizsgálat. A jegyzetapparátusban konkrét levéltári adatokkal elemezzük vagy árnyaljuk a szerző állításait. Esettanulmány-szerűen vizsgáljuk a pécsi iparos dinasztiák indulását:

- Zsolnay család: Vizsgáljuk, hogyan alapozta meg a család korai tőkeerejét a helyi termény- és borkereskedelem.
- Littke család: Részletezzük a technológiai és tőketranszfert, amelynek során Littke Lőrinc a borkereskedelem hasznát a pezsgőgyártás innovációjába forgatta vissza.
- Hamerli és Engel családok: Vizsgáljuk a szőlőbirtokot mint a polgári egzisztencia stabilitását biztosító vagyonelemet. Ez a módszertani megközelítés teszteli Kovács András tézisé: a szőlő Pécssett valóban „gyáralapító tényezőként” funkcionált-e, a hegy levéből származó profit pedig közvetlenül hozzájárult-e a város modernizációjához.

4.3. A bor politikai gazdaságtana és a jogi küzdelmek

A történeti fejezetek másik súlypontja a város és a püspökség évszázados küzdelme, amelyben a bor „politikai valutaként” jelent meg. A kritikai kiadásban a városi számadáskönyvek adatainak bevonásával egészítjük ki a szerző elbeszélését. Dokumentáljuk, miként használták a pécsi polgárok a bort diplomáciai ajándékként a bécsi udvarban a szabad királyi városi rangért folytatott lobbiban. Emellett jogtörténeti szempontból tisztázzuk a bormérési jog (*educillatio*) körüli konfliktusokat, különös tekintettel a Szent György és Szent Mihály napja közötti időszak jelentőségére.

4.4. Társadalomlélektan és a filoxéra traumája

Kovács András érzékletesen ír a filoxéra okozta pusztításról. A szöveget nemcsak agrártörténeti, hanem mentalitástörténeti dokumentumként is olvassuk. A korabeli sajtó (*Pécsi Figyelő*, *Pécsi Napló*) cikkeinek beemelésével árnyaljuk a képet, bemutatjuk a „víg szüret” után a filoxéra okozta társadalmi sokkot, a nosztalgia kialakulását és a válságkezelési stratégiákat. Ide soroljuk a borhamisítási ügy és az eredetvédelem kérdéskörének vizsgálatát is, rávilágítva, hogyan próbálta a helyi társadalom a szőlőtőkék pusztulását követően is megőrizni a pécsi bor presztízsét.

4.5. A bibliográfia kiegészítése

A kritikai kiadás egyik alapvető feladata a forrásbázis kiegészítése, helyenként rekonstrukciója. Ez nem pusztán listázást jelent, hanem tudománytörténeti nyomozást: a szövegbeli utalások alapján azonosítjuk a szerző által használt alaplátásokat (Haas Mihály, Fényes Elek, Ágh Timót) és a látens forrásokat (korabeli statisztikák, telekkönyvi adatok). Ezt egészítjük ki az 1965 óta született szakirodalommal, biztosítva a mű helyét a 21. századi tudományos diskurzusban.

4.6. Összegzés

A tervezett kritikai kiadás célja, hogy Kovács András munkáját méltó helyre emelje a pécsi történetírásban. A modern történeti módszerek alkalmazásával – a demográfiai elemzéstől a cégtörténeti kutatásokig – középpontba helyezzük és vizsgáljuk a szerző alaptézisét: Pécs történetében a város és a szőlőhegy nem két elkülönülő entitás, hanem egyetlen, elválaszthatatlan gazdasági és kulturális ökoszisztéma.

5. Néprajzi szempontú észrevételek a disszertációval kapcsolatban

Dr. Kovács András a jelen tanulmány tárgyát adó disszertációt Dr. Bálint Sándor vezetésével írta a szegedi József Attila Tudományegyetemen. Bár a dolgozaton erősen érezhető a szerző történeti érdeklődése, kutatásainak néprajzi szempontból a legnagyobb érdeme, hogy a teljességre törekvő levéltári és szakirodalmi kutatómunka mellett jelentős néprajzi terepmunkát végzett az 1960-as években a pécsi szőlőhegyen. Feltételezésem szerint a levéltári források megismerése törvényszerűen elvezette a pécsi szőlőhegyig, annak történelmi jelentőségének megismerése és a város történetével való összefonódása in-

dították el a terepmunka irányába. Leánya elmesélése szerint szabad idejében a szőlőhegyet járta és a szőlősgazdákkal beszélgetett. Közléseikre a dolgozat a lábjegyzetekben pontosan és név szerint hivatkozik, származásukat és életkorukat is közölve. A korabeli szőlőhegyi ismeretek mellett a még szóban elérhető emberi emlékezet révén nagyjából a századfordulóig visszatekintő komplex képet ad a pécsi szőlőhegyi életvilágról, rögzítve a szőlőbirtoklás jogi körülményeit, a különböző társadalmi helyzetű és származású szőlőtermelői csoportok szőlő- és bortermelési eszközeit és módszereit, az általuk termelt szőlőfajtákat, szakrális és profán szőlőhegyi vagy szőlőműveléssel kapcsolatos ünnepeket, a szőlőhegyhez fűződő legendákat, mondákat, szólásokat. Mindezzel a munkával Kovács András napjainkra már pótolhatatlan adatokat rögzített a pécsi szőlőhegy történetéből. A dolgozatban a történelmi előzményeket minden esetben ismerteti, a változási folyamatokat értelmezi, terepmunkája során megszületett kutatási eredményeit levéltári forrásokkal és a vonatkozó szakirodalommal összevetve kontrollálja és egészíti ki. Sőt, a pécsi Janus Pannonius Múzeum dolgozóinak aktuális néprajzi és régészeti kutatási eredményeit is felhasználja, több műtárgyat ismertetve a múzeumi gyűjteményből.

Különösen értékes a dolgozat szőlőművelés eszközeit bemutató fejezete, amelyet a szerző által az 1960-as évek közepén a pécsi szőlőhegyi préházakban készített fotóival bőven ellátva közöl. Ugyanígy forrásértékkel bírnak a szőlőhegyi épületekről készített fotói. Pótolhatatlan (lenne) a szájhagyományban az 1960-as években még élő eredetmondák, szólások, szokások rögzítése. A lábjegyzetek alapján nagyjából tíz szőlősgazdától származnak az adatok, ám minden bizonnyal árnyaltabb képet kapnánk, ha a szerző ennél jóval több embert megszólaltatna a dolgozatban.

Összefoglalva Kovács András munkájának kivételes értéke az a komplex szemlélet, mely során a néprajzi terepmunka mellett a korban elérhető szakirodalmat, régészeti leleteket, levéltári és egyházi forrásokat, újságcikkeket, múzeumi tárgyakat mind felkutatja és felhasználja, sőt mindezeket szintetizálta a dolgozat megírása során. A disszertáció a különböző nációkhoz kapcsolódó és időben változó szőlőművelési és borkészítési kultúrákat térben is bemutatja, lokalizálja. Kovács András dolgozata pótolhatatlanul részletes képet ad a 18–19. századi Pécsről, arról a Pécsről, ahol a szőlő és a bor jelentette a gazdasági lét alapját, s aminek jövedelmén több társadalmi csoport osztozott, valamint rögzíti a 20. századi pécsi szőlőhegyi életvilágát, annak (bio)kulturális sokszínűségét.

6. Szőlészet és borászati szempontú észrevételek a disszertációval kapcsolatban

Kovács András 1965-ben írt, kiadatlan disszertációja egy eltűnő borvilág lenyomata. A pécsi szőlőkultúra nagy történeti ívét tárja fel, egy olyan szőlészeti és borászati világot rögzítve, amely ma már alig látható a tájban és egyre kevésbé él az aktív emlékezetben. A mű alapos forrásbázisra épülő, érzékeny leírása egy olyan életformát örökít meg, amelyben a szőlőművelés a város mindennapi ritmusához tartozott, a bor pedig a pécsi élet egyik motorja volt. A disszertáció különösen azért eleven, mert tulajdonképpen az utolsó pillanatban rögzítette mindazt, ami eltűnőben volt: a dülők népi neveit, a szüret szokásrendjét, a filoxéra utáni (ön)ironikus hangvételű újságcikkeket, vagy a régi Pécs jellegzetes hangulatát a ma a Janus Pannonius Múzeum történeti osztályának otthont adó épületben, a *Böhmisches Dörfel*-ben.¹⁵

¹⁵ A *Böhmisches Dörfel* egyéb nevei: *Tímárház*, *Derfli ház*, *Pemishterfli*, *Krautszak-féle ház*, *Mágotser Szála*.

Az azóta eltelt hat évtized mélyen átírta a pécsi borvidék világát. A klíma melegedése, a szüreti időpontok eltolódása, a csapadékhiány, a mustok emelkedő cukorfoka, a bor mint élménytermék megjelenése, a piac és a fogyasztói szokások átalakulása mind új kereteket szabtak a borászatnak. A mai borász teljesen más kihívásokkal szembesül: a melegedő évszázatok okozta komplex stresszhatással, a globális piac ízlésének nyomásával, de sajnálatos aktualitás a szőlő aranyszínű sárgasága – az a betegség, amely erkölcsi és gazdasági értelemben a 21. század filoxerája. A disszertáció megmutatja, milyen világ tűnt el a szőlőterületekkel együtt, de azt is, milyen törvényszerűségek ismétlődnek a szőlőtermesztésben.

A tervezett kritikai kiadás legfontosabb hozadéka, hogy Kovács megállapításait nem felülmírni, hanem értelmezni kívánja, a mai tudással és tapasztalattal kiegészítve. A cél az, hogy a mű ne múzeumi tárgyként álljon előttünk, hanem élő, tovább gondolható tudásanyagként. A kommentárapparátus időrétegzéssel dolgozik („Kovács szerint (1965)... / Azóta... / Ma így látjuk...”), valamint magyarázza a mára eltűnt vagy átalakult fogalmakat: ki volt a hegypásztor, mit jelentett a hegyi bor, hogyan működtek a vegyes ültetvények, s milyen borkezelési eljárások okozták a borok gyors oxidációját. A kritikai jegyzetek kitérnek arra is, hogyan alakult át Pécs fajtaszerkezete, milyen technológiai korlátok szabtak határt a helyi borok tartósságának és kereskedelmi lehetőségeinek, és mi minden nem volt még jelen Kovács korában: a klímaváltozás következményei, a borfogyasztás társadalmi szerepének és kultúrájának újabb átalakulása, valamint az a lassú, de érzékelhető visszahúzódás, amely a pécsi borkultúra térnyerése helyett jellemezi az elmúlt évtizedet.

A bor Kovács írásában nem technológiai kérdésként, hanem a mindennapi élet, a közösségi gyakorlatok és a helyi identitás integráns részeként jelenik meg. Annál sajnálatosabb, hogy a disszertációból hiányoznak a tartalomjegyzékben szereplő, a szőlőnövényre és a szőlő évi munkáira vonatkozó fejezetek. Ezek azonban sokszor rekonstruálhatók a szövegbe ágyazódó emlékezősekből és adatközlői történetekből: a metszés rendjétől a kapálás üteméig, a pincehasználat világától a szüret társadalmi szerepéig. Ez külön értéket ad a műnek: olyan tudásrétet őriz, amely ma már senkitől nem kérdezhető meg.

A híres pécsi dűlők – Tettye, Donátus, Makárhegy, Aranyhegy – említése közben óhatatlanul szembesülünk a táj átalakulásával, amelyet igazolnak a városról és környezetről különböző időpontokban készített – elsősorban katonai célú – térképek. Ahol ma betonutak és lakóházak húzódnak, egy-két emberöltővel ezelőtt még szőlő állt. Az 1800-as évek közepétől a filoxeravészig mintegy 1500 hektárnyi szőlő tartozott Pécshez, a hatvanas évektől felgyorsuló beépítés pedig a pécsi bortermelés szomorú, lassú lecsengését jelentette.

A borvidék közigazgatási átalakulása is beszédes: a Pécs–Villányi borvidékből lett Mecseki, majd Mecsekajlai, végül 2009-ben Pécsi borvidék. Ezzel a névvel azonban egy Szigetvártól Dunaszekcsőig húzódó, csupán foltokban létező szőlőterületet kötöttek Pécshez. A hivatalos 500 hektár helyett a tényleges termőterület ma alig haladja meg a 300 hektárt. A rendszerváltozás után Villány dinamikus fejlődésnek indult, Szekszárd pedig néhány évvel később felzárkózott – a Pécsi borvidék azonban nem követte őket. A korábban még működő családi borászatok közül többen felhagytak a termeléssel, a pécsi cirfandli pedig egyre nehezebben találja meg a fogyasztóit. Az egykor Tokajjal egy lapon emlegetett borvidék ma identitását keresi – és ennek megértésében a múlt értelmezése nélkülözhetetlen –, ilyen értelemben Kovács munkája kulcsfontosságú.

Ami mégis megmaradt folytonosságában, az a Szentmiklósi szőlő: 1752 óta folyik itt szőlőművelés. Ma a Pécsi Egyetemi Borbirtok és a Szőlészeti Kutatóintézet otthona, a világ egyik legnagyobb szőlészeti génbankjával együtt. Talán ez a város utolsó hiteles borászati végvára, ahol a pécsi szőlőkultúra élő hagyománya ma is tetten érhető.

A pécsi bor története tehát egyszerre örökség és kérdés. Fontos, hogy a kritikai kiadás ne pusztán leporolja Kovács művét, hanem párbeszédet kezdeményezzen. Kovács András a pécsi borászat történeti önértékelésének nélkülözhetetlen alapja: segít megérteni, honnan jövünk, és milyen lehetőségei lehetnek annak, ami ma még megmaradt. A pécsi bor története így nem lezárt fejezet, hanem élő kérdés: ki, kik és hogyan lesznek ennek az örökségnek az őrzői és továbbvivői?

7. A disszertáció tervezett kritikai kiadásának technológiai részletei

Az utolsó fejezet a tervezett kiadás technikai alapelveit ismerteti. Figyelembe vesszük az eredeti disszertáció szellemiségét, stílusát és céljait, a leszármazottak kéréseit, valamint a modern digitális lehetőségeket és a tudományosság kritériumait. Célunk az elérhetőség biztosítása és az érthetőség megkönnyítése.

Kovács András kiadatlan művei közül jelen esetben csak egyetlen írás, a doktori disszertáció közreadását tűztük ki célul, ugyanakkor a hozzá fűzött jegyzetekben természetesen más műveire is reflektálunk majd. A dolgozatot a jobb elérhetőség okán digitális formában szándékozunk megjelentetni az interneten, ingyenes hozzáférési lehetőséggel. Amennyiben anyagi lehetőségeink megengedik, a szövegfelismerő programok korrekt futtatásának segítésére újra szerkesztett változatot készítünk, illetve a kéziratba beragasztott fotókat jobb minőségben digitálisan reprodukáljuk. A kiadás során a szöveghez fűzött értelmező magyarázatok a végjegyzetbe kerülnek, hogy ne zavarják meg az eredeti szöveg folytonosságát. A kritikai kiadást öt különböző tudományág képviselői látják el értelmező magyarázatokkal, és kiegészítik azt a disszertáció megírása óta eltelt több mint hatvan év újabb tudományos ismereteivel. Végül a régies írások magyarázatára és a mű nyelvi ellenőrzésére felkérünk egy nyelvi lektort is.

IRODALOMJEGYZÉK

- DHA: Györffy, Gy. (ed.) *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Budapest, 1992.
- ERDŐS Z. 2023: Egy kitalált hagyomány: a Tenkes kapitánya. *Tudásmenedzsment* 24/1 (2023) 69–86. <https://doi.org/10.15170/TM.2023.24.1.5>
- FACSAR, G. – JEREM, E. 1985: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 71 (1985) 121–144.
- GÁBOR, O. 2009: Oinochoe Jugs from the 5th Century BC found in Szajk. In: Bíró, Sz. (ed.): *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr, 2009, 145–160.
- GÁLLOS F. – GÁLLOS O. 1975: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. (Dunántúli Dolgozatok 8.) Pécs, 1975.
- GYÖRFFY GY. 1963: *Az Árpád-kori Magyarországi földrajza*. Budapest, 1963.
- KASZÁS F. – GÁBOR O. 2011: A föld alatti Pécs. *Pécsi Szemle* 14/4 (2011) 96–104.
- KOVÁCS A. 1954: Mentsük meg Siklós várát! *Dunántúli Napló* 11/204 (1954) aug. 28. 4.
- KOVÁCS A. 1980: *A pécsi szőlőművelés történeti néprajza*. Kézirat. Pécs, 1980.
- KOVÁCS A. 1984: *A pécsi bosnyákok. Történeti néprajzi vázlat*. Kézirat. Pécs, 1984.
- MCGOVERN, P. – JALABADZE, M. – BATTIUK, S. – LORDKIPANIDZE, D. 2017: Early Neolithic wine of Georgia in the South Caucasus. *Proceedings of the National Academy of Sciences PNAS* 114/48 (2017) E10309–E10318. <https://doi.org/10.1073/pnas.1714728114>
- SOMOGYI G. 1964: A Rókus. *Dunántúli Napló* 21/159 (1964) júl. 9. 5.